

ԱՐՑԱԽԱՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՒՐՍԿԻ
ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏՈՒՄ

/1943 թ. հունիսի 5 - օգոստոսի 23/

Հայրենական մեծ պատերազմի երկրորդ շրջանի կարևոր իրադարձությունը՝ դա Կուրսկի ճակատամարտն էր: Չնայած Ստալինգրադի ճակատամարտում գերմանաֆաշիստական զորքերի ջախջախիչ պարտությունը Հիտլերը չէր ցանկանում անձնատուր լինել և, օգտվելով Եվրոպայում երկրորդ ճակատի բացակայությունից մտադրվեց Օրյոլ-Կուրսկ-Բելգորոդ շրջանում իրականացնել հսկայածավալ հարձակողական գործողություն, հույս ունենալով վրեժ լուծել Ստալինգրադի համար և վերադարձնել կորցրած ռազմավարական նախաձեռնությունը: Հայրենական մեծ պատերազմի ամենախոշոր ու վճռական նշանակություն ունեցող Կուրսկի ճակատամարտը սկսվեց 1943 թ. հունիսի 5-ին և ավարտվեց օգոստոսի 23-ին: Այն ընթացավ երկու փուլով՝ պաշտպանողական (5-11 հունիսի) և հարձակողական (12 հունիսի - 23 օգոստոսի): Երկու կողմերից ճակատամարտին մասնակցեց ավելի քան 4 միլիոն մարդ⁵¹⁵. Մարտական գործողություններն իրականացնում էին Կենտրոնական, Վորոնեժյան, Բրյանսկի և Տափաստանային ռազմաճակատների զորքերը, որոնց դիմակայում էին գերմանական «Հյուսիս» և «Հարավ» բանակային զորախմբերը: Կուրսկի ճակատամարտի կարևոր իրադարձություններից էին հունիսի 12-ին Պրոխորովկայի մոտ տեղի ունեցած տանկային հանդիպակաց ամենախոշոր ճակատամարտը, որին երկու կողմից մասնակցում էր 1200 տանկ և ինքնագնաց հրանոթ (միայն այդ օրը հակառակորդը կորցրեց շուրջ 400 տանկ), օգոստոսի 5-ին Բելգորոդ և Օրյոլ, օգոստոսի 23-ին՝ Խարկով քաղաքների ազատագրումը: Կուրսկի ճակատամարտում ոչ միայն ամբողջովին ջախջախվեց հակառակորդի 30 ընտիր դիվիզիաներից (այդ թվում 8 տանկային) բաղկացած զորախումբը, այլև ընդամիջով թաղվեց գերելսյան ստահոգ քարոզչության ստեղծած այն սին առասպելը, թե խորհրդային զորքերն ընդունակ են

⁵¹⁵ Великая Отечественная Война, кн. 2, Перелом, М., 1998, с. 283.

Հաղթել միայն ձմեռային պայմաններում: Կուրսկի աղեղում կրած պարտության հետևանքով լիովին կործանվեց գերմանաֆաշիստական զորքերի Հարձակողական ռադմավարությունը, գերմանական ռանակը ստիպված էր ամբողջ ճակատով մեկ անցնել պաշտպանության: Ռադմավարական նախաձեռնությունն ամբողջովին իր ձեռքը վերցնելով, խորհրդային հրամանատարությունը նպաստավոր պայմաններ ստացավ զարգացնելու Հարձակումը տարբեր ճակատներում՝ ազատագրելու Զախափնյան Ուկրաինան և դուրս գալ Դնեսլի ձախ ափ:⁵¹⁶

Կուրսկի ճակատամարտում տարած Հաղթանակի գործում ռուսների, ուկրինացիների, բելոռուսների և ԽՍՀՄ մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչների հետ միասին, Կարմիր բանակի տարբեր զորատեսակների կազմում իրենց արժանի ավանդը ներդրեցին նաև մի քանի հազար հայորդիներ, որոնց մեջ զգալի թիվ էին կազմում արցախահայերը: Հրե աղեղում ծավալված արյունահեղ մարտերում ցուցաբերած խիզախության և կատարած սխրանքների համար, նրանցից շատերն արժանացան կառավարական պարգևների, իսկ մարտերում առավել աչքի ընկած մեկ արցախահայի շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում: Այգ հերոսը Բրյանսկի ճակատամարտի 11-րդ գվարդիական բանակի 11-րդ գվարդիական հրաձգային գնդի 9-րդ վաշտի դասակի հրամանատար, գվարդիայի լեյտենանտ Վլադիմիր Աբրահամի Իոնոսյանն էր (Ստեփանակերտի շրջանի Ռե գյուղից): Իոնոսյանը հերոսի կոչման արժանացավ 1943 թ. հուլիսի 12-13-ը Օրյոլի մարզի Ուլյանովոյի շրջանի Տրոստյանսկ և Բելիյ Վերխ գյուղերի մոտ տեղի ունեցած մարտերում ցուցաբերած խիզախության համար: Սակայն նրան բախտ չվիճակվեց իմանալու հայրենիքի բարձր կոչման արժանանալու մասին, քանի որ 1943 թ. օգոստոսի 3-ին նա զոհվեց Բրյանսկի մարզի Կարաչև քաղաքի մատույցներում տեղի ունեցած մարտերում: Իսկ գվարդիայի լեյտենանտ Վ. Իոնոսյանին հերոսի կոչում շնորհվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1943 թ. օգոստոսի 27-ի հրամանագրով⁵¹⁷: Հերոս արցախցու կատարած սխրագործության մասին իր հուշերում մի շարք էջեր է հատկացրել 11-րդ գվարդիական բանակի հրամանատար Հովհաննես Բաղրամյանը. «Տրոստյանկա գյուղի մոտերքը, - գրում է նա, - Իոնոսյանը հինգ մարտիկներով, հրե-

⁵¹⁶ Նույն տեղում, էջ 285:

⁵¹⁷ Книга о Героях, Е., 1985, сс. 30-31.

տանային կրակի պաշապանությամբ թափանցեց թշնամու խրամատը: Կարճատև գոտեմարտում մարտիկները ոչնչացրին Հիսուն Փաշիստի, գերի վեցրին տասնութ հոգու: Հաջորդ օրն էլ այդ դասակը մարտնչեց նույնպիսի խիզախությամբ ու հմտությամբ: Երբ Բելի Վերիս գյուղի համար մղվող մարտում հետևակը ստիպված եղավ պառկել հակառակորդի կրակի տակ, Իոնոսյանը յոթ ռազմիկներով անցավ հիտլերականների թիկունքը և անակնկալ կերպով հարձակվեց նրանց վրա: Ֆաշիստները որոշեցին, որ շրջապատված են, և խուճապահար սկսեցին այս ու այն կողմ նետվել: Օգտվելով դրանից, այդ խումբը ոչնչացրեց տասնյոթ Փաշիստի և գրավեց հաստոցավոր գնդացի: Հետագայում Վլադիմիր Իոնոսյանն իր դասակով գործեց թշնամու զորքերի դասավորության մեջ՝ չփոթուլթյուն առաջացրեց նրանց բանակում, դարաններ սարքեց նրանց նահանջի ճանապարհին: Ոչնչացնելով մի քանի կրակակետեր, նա հեշտացրեց մեր զորամասերի կողմից Ուլյանովո շրջանային կենտրոնի ազատագրման գործը... նրա մարտական սխրանքների մասին դիվիզիայի թերթի համար փայլուն ակնարկ դրեց Իլյա էրենբուրգը... Շատ ցավալի, որ խիզախ սպան հերոսի կոչման շնորհելու բերկրանքը չճաշարկեց. նա զոհվեց Կարաչևի համար մղված մարտերում, որտեղ էլ մենք նրան թացեղինք գետի գեղատեսիլ ափին: Քաղաքի բնակիչները հերոսի շիրիմին պսակ դրին, որի ժապավենի վրա գրված էր. «Մենք քեզ հավերժ կհիշենք մեր ազատարար...»⁵¹⁸:

Հովհաննես Բաղրամյանը Կուրսկի ճակատամարտի օրերին հանդիսանում էր 11-րդ գվարդիական բանակի հրամանատարը: Նրա բանակը գործել է Օրյոլի ուղղությամբ և հուլիսի 12-ից մինչև օգոստոսի 18-ը հարձակողական մարտերով առաջ անցել ավելի քան 200 կմ, թշնամուց ազատագրել շուրջ 5000 քառ. կմ տարածք՝ 700 բնակավայրերով հանդերձ, որոնց թվում Ուլյանովո, Ջնամենսկոյե, Իլյինսկոյե շրջանային կենտրոնները, Կարաչև քաղաքը և այլն: Այդ ընթացքում գվարդիականները ոչնչացրել են հակառակորդի 71400 զինվոր ու սպա, վերցրել 2651 գերի, գրավել 119 ինքնաթիռ, 914 տանկ, 918 հրանոթ, 741 ականանետ, 3104 գնդացի, 1540 ավտոմեքենա, մեծ քանակությամբ զինամթերք, պարենի, հագուստի և

⁵¹⁸ Բաղրամյան Ի., Այսպես մենք հասանք հաղթանակի, Ե., 1979, էջ 264, 295:

վառելանյութի պահեստներ⁵¹⁹։ Այդ ամենը զգալի չափով նպաստեց Կուրսկի ճակատամարտի հաղթական ավարտին, ցույց տվեց գեներալ-լեյտենանտ Բաղրամյանի վարպետությունը հարձակողական գործողության ընթացքում։ Հայրենիքը բարձր գնահատեց Կուրսկի ճակատամարտում 11-րդ գվարդիական բանակի գործողությունների ղեկավարման գործում Հ. Բաղրամյանի օպերատիվ-ռազմավարական դիտելիքներն ու Հատուկությունները և 1943 թ. օգոստոսի 27-ին նրան շնորհեց դեներալ-գեներալի կոչում, ինչպես նաև պարգևատրեց Սուվորովի 1-ին աստիճանի, այն ժամանակվա բարձրագույն զորավարական շքանշանով⁵²⁰։

Կուրսկի ճակատամարտի օրերին 2-րդ և 5-րդ օղալին բանակների գործողությունները՝ Բելգորոդ-Խարկով ուղղությամբ կոորդինացնելու համար, Սուվորովի 1-ին աստիճանի շքանշաններով պարգևատրվեց նաև Կարմիր բանակի ռազմաօդային ուժերի հրամանատարի տեղակալ և շտաբի պետ, ավիացիայի գեներալ-լեյտենանտ (Հետագայում՝ մարշալ) Սերգեյ Ալեքսանդրի Խուդոյակովը (Արմենակ Արտեմի Խանսիբյանցը, Հաղորդի շրջանի Մեծ Թաղլար գյուղից)։ Մինչ այդ նա եղել էր Արևմտյան ռազմաճակատի ռազմաօդային ուժերի, ապա 1-ին օղալին բանակի հրամանատար, 1943 թ. մայիսին առաջ քաշվել Կարմիր բանակի ռազմաօդային ուժերի հրամանատարի տեղակալի և ռազմաօդային ուժերի շտաբի պետի պաշտոնում։ Կուրսկի ճակատամարտում Գերագույն գլխավոր հրամանատարության զորակայանի հանձնարարությունները Հատորեն կատարելու համար արցախցի զորահրամանատարը Սուվորովի 1-ին աստիճանի շքանշանով պարգևատրվելուց բացի արժանացավ ավիացիայի գեներալ-գեներալի, իսկ 1944-ին՝ ավիացիայի մարշալի կոչման։

Օրյոլից հարավ՝ Մալոարխանգելսկ քաղաքի շրջանում ճակատամարտի առաջին օրը հակառակորդի տանկային ուժերի առաջին հարվածն իր վրա վերցրեց Բրյանսկի ռազմաճակատի 13-րդ բանակի 74-րդ հրաձգային դիվիզիան, որի հրամանատարն էր գեներալ-մայոր Անդրանիկ Ղազարյանը (Շուշիից)։ Հուլիսի 5-ի առավոտյան թշնամու ավիացիայի և հրետանում

⁵¹⁹ ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 11-րդ գվարդիական բանակի, ց. 5916, գ. 180, ք. 116։

⁵²⁰ Маршал Баграмян, Сб. док. и матер., Е., 1997, с. 54.

Հուժկու հարվածներից հետո դիվիզիայի պաշտպանած տեղամասի վրա նևտվեցին ֆաշիստական տանկերը, որոնց մեջ զգալի տեղ էին զբաղեցրել «Վաղրերն» ու «Ֆերդինանդ» ինքնագնաց հրանոթները: Նրանց հետևից առաջ էին շարժվում հետեակի մեքենայացված ուժերը: Թշնամուն թվում էր, թե այդ տեղամասում այլևս դիմադրության չի հանդիպի, քանի որ գերմանական ավիացիան ու ծանր հրետանին ռմբակոծել էին այդ տեղամասի յուրաքանչյուր քառակուսի կիլոմետրը: Սակայն նա չարաչար սխալվում էր: Հենց որ ֆաշիստական տանկերը մոտեցան դիվիզիայի պաշտպանության առաջին գծին, նրանց վրա հրետանային հուժկու կրակ բացվեց: Սկսեցին ծխալ առաջին մեքենաները, նրանց հետևից եկող հետեակի վրա ականանետայի, գնդացրային և հրետանային կրակի հեղեղ թափվեց: Գրոհի անցած հակառակորդի շարքերն իրար խառնվեցին: Սակայն թշնամին համառորեն առաջ էր շարժվում: Դիվիզիայի գնդերից մեկը, որն իր վրա էր վերցրել հակառակորդի գլխավոր հարվածը, ծանր կորուստներ կրեց: Շարքից դուրս եկավ հրամանատարական կազմի մեծ մասը: Մի պահ թվում էր, թե այդ տեղամասում թշմանի ուր որ է կճեղքի դիվիզիայի պաշտպանությունը: Գնահատելով ստեղծված իրավիճակը՝ գեներալ Ղազարյանը շտաբային սպաների հետ հայտնվեց գնդի առաջավոր դիրքերում, արագորեն վերականգնեց զորամասի ստորաբաժանումների ղեկավարությունը և անձամբ վարեց մարտը: Ենթահիվ դիվիզիայի հրամանատարի քաջություն ու վճռականության գունդը ետ մղեց թշնամու գրոհը և պահպանեց դիրքերը: Հինգ օր շարունակ թշնամին կրկնում էր հակադրոհները, բայց հաջողության չէր հասնում: Միայն ճակատամարտի առաջին մարտերում գեներալ Ղազարյանի դիվիզիան ոչնչացրեց հակառակորդի ավելի քան 30 տանկ, մարտական այլ տեխնիկա, հազարից ավելի զինվոր ու սպա: Դիվիզիայի գործողությունները հմտորեն ղեկավարելու ու ցուցաբերած անձնական խիզախության համար գեներալ-մայոր Ա. Ղազարյանը պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի և Սուվորովի 2-րդ աստիճանի չքանչաններով⁵²¹:

Կուրսկի ճակատամարտին ակտիվորեն մասնակցեց նաև Վորոնեժի ռազմաճակատի 1-ին տանկային բանակի 3-րդ մեքենայացված կորպուսի 3-րդ մեքենայացված բրիգադի հրամանատար, գնդապետ Համազասպ Բարաջանյանը: Նրա բրի-

⁵²¹ Казарян А., Война, люди, судьбы, кн. 1, Е., 1975, с. 178.

դադըր ճակատամարտի սկզբից դիքեր էր դրավել Օթոյան քաղաքի շրջանում՝ Կուրսկ-Բելգորոդ ավտոմայրուղու մի հատվածում: Հուլիսի 5-ին, ճակատամարտի առաջին օրը, այդ ուղղությամբ հարձակվում էին հակառակորդին «Ադուլֆ Հիտլեր», «Մեռած գլուխ», «Ռայխ» տանկային և մեքենայացված «Մեծ Գերմանիա» էսէսական ամենաբնորոշ դիվիզիաները, որոնք ամբողջապես զինված էին «Վազը» և «Հովազ» նոր տիպի տանկերով, «Ֆերդինանդ» հզոր ինքնագնաց հրանոթներով: Բարաջանյանի բրիգադը աջակցում էր 6-րդ գվարդիական բանակի զորամասերին, որոնց թվում 51-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիային: Մինչև հուլիսի 11-ը տևած կատաղի մարտերում ի վերջո հաջողվեց կանգնեցնել հակառակորդի հարձակումը: Բարաջանյանի տանկիստները աչքի ընկան նաև Կուրսկի ճակատամարտի երկրորդ շրջանում՝ հատկապես Բոգոդուխով-Վալկի ուղղությամբ տեղի ունեցած մարտերում: Օգոստոսի 7-ին 1-ին տանկային բանակի զորքերն ազատագրեցին Նարկովի մարզի Բոգոդուխով քաղաքը: Կուրսկի ճակատամարտում հակառակորդի տանկային զորամիավորումների հարվածները կասեցնելու, ապա հարձակողական մարտերում ձեռք բերած հաջողությունների համար գնդապետ Համազասպ Բարաջանյանը պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի և Կարմիր աստղի շքանշաններով, իսկ նրա 3-րդ մեքենայացված բրիգադը վերակազմավորվեց 20-րդ գվարդիական մեքենայացված բրիգադի⁵²:

Կուրսկի ճակատամարտում իր խիզախությամբ աչքի ընկած արցախահայ տանկիստներից էր 18-րդ տանկային կորպուսի 181-րդ տանկային բրիգադի 1-ին տանկային գումարտակի հրամանատար, մայոր Եփրեմ Գրիգորի Ղարիբյանը (Մարտունու շրջանի Գիշի գյուղից), որը մինչ այդ մասնակցել էր Ստալինգրադյան ճակատամարտին և պարգևատրվել Կարմիր դրոշի շքանշանով: Միայն Պրոխորովկա բնակավայրի մոտ հուլիսի 12-ին տեղի ունեցած տանկային ճակատամարտում, խիզախ տանկիստ-հրամանատարը երկու անգամ հակադրոհի տարավ իր գումարտակը՝ հակառակորդի հարձակվող տանկերի դեմ և հանդիպական մարտում կանգնեցրեց նրանց առաջնադասումը: 181-րդ տանկային բրիգադի հրամանատար, փոխգնդապետ Պուզիրյովը մայոր Ղարիբյանի պարգևատրման թերթիկում նշել է. «1-ին տանկային գումարտակի հրամանա-

⁵² ՈՂ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 682524, գ. 494, ք. 308:

տար, մայոր Ե. Գ. Ղարիբջանը 1943 թ. հուլիսի 12-ին երկու անգամ թշնամու դեմ գրոհի տարավ իր գումարտակը: Մարտի ժամանակ նա գործում էր վճռական և արիարար: Անձամբ ոչնչացրեց հակառակորդի 2 տանկ, հակատանկային 2 հրանոթ, մեկ դասակից ավել զինվոր ու սպա: Մարտի թեժ պահին վիրավորվելով, մայոր Ղարիբջանը չթողեց մարտադաշտը, այլ շարունակեց հմտորեն ու խիզախորեն ղեկավարել գումարտակի գործողությունները մինչև գրոհի ավարտը: Ցուցաբերած քաջության և տոկունության համար արժանի է պարգևատրման՝ Կարմիր դրոշի շքանշանով»⁵²³: 5-րդ գվարդիական տանկային բանակի հրամանատար, տանկային զորքերի գեներալ-լեյտենանտ Պ. Ռոտմիստրովի 1943 թ. սեպտեմբերի 2-ի թիվ 44 հրամանով մայոր Եփրեմ Ղարիբջանը պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով⁵²⁴: Պրոխորովկայից հետո մայոր Ղարիբջանը ակտիվորեն մասնակցեց Կուրսկի ճակատամարտի երկրորդ շրջանի մարտերին՝ Բելգորոդ-Խարկով ուղղությամբ և հերոսաբար ղոհվեց Խարկովի ազատագրման մարտերում՝ հետմահու պարգևատրվելով Լենինի շքանշանով⁵²⁵:

Խարկովի մարզի ազատագրման մարտերում հերոսաբար ղոհվեց նաև 18-րդ տանկային կորպուսի 110-րդ տանկային բրիգադի 1-ին տանկային գումարտակի հրամանատար, մայոր Ռուբեն Զաքարի Ղարիբջանը (նույնպես Մարտունու շրջանի Գիշի գյուղից): Մարտական մի շարք շքանշանների ու մեդալների ասպետ տանկիստը թաղվել է Խարկովի մարզի Շելեստյովսկ գյուղի եղբայրական գերեզմանոցում: Ռ. Ղարիբջանը Կարմիր բանակի շարքերում էր ծառայում 1935 թ., 1938-ին ավարտել էր տանկային, իսկ 1939-ին՝ կրտսեր լեյտենանտների ուսումնարանները: Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցել էր 1941 թ. հունիսի 22-ից, մարտնչել Հարավարևմտյան, Արևմտյան, Հյուսիս-արևմտյան և Վորոնեժի ռազմաճակատներում, եղել վաշտի հրամանատար, գումարտակի շտաբի պետ, ապա տանկային գումարտակի հրամանատար: Նա այն հայ զինվորներից էր, որին բախտ էր վիճակվել մասնակցելու 1941

⁵²³ Նույն տեղում, ց. 682526, գ. 1459, թ. 305:

⁵²⁴ Նույն տեղում:

⁵²⁵ Նույն տեղում, ց. 686043, գ. 22, թ. 341:

թ. նոյեմբերի 7-ին Մոսկվայի Կարմիր հրապարակում տեղի ունեցած զորահանդեսին⁵²⁶:

Խարկովի աղատագրման մարտերի ակտիվ մասնակիցներից էր 89-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիայի քաղաքային պետի տեղակալ, գվարդիայի մայոր Վիկտոր Ասլանի Մուրադյանը (Հաղորդի շրջանի Կեմրակում գյուղից, հետագայում պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր): Դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Միխայիլ Սերյոգինի հանձնարարությամբ նա ՏԱՄՍ-ի ֆոտոթղթակից, կապիտան Դմիտրի Ջեռնովի և ավտոմատավոր Ֆիրսովի հետ 1943 թ. օգոստոսի 23-ի առավոտյան հաղթանակի դրոշմ բարձրացրեց Խարկովի կենտրոնական հրապարակում գտնվող «Երրորդ ինտերնացիոնալ» (այժմ՝ «Խարկով») հյուրանոցի տանիքին⁵²⁷: Այդ պահը հավերժացվում է գինթղթակից Ջեռնովի կողմից, իսկ պատմական լուսանկարն այսօր էլ իր մշտական տեղն է զբաղում Կիեվի «Ուկրաինյան Հայրենական մեծ պատերազմում» թանգարանի ցուցանմուշներում:

Հեռահար գործողության ավիացիայի շարքերում Կուրսկի ճակատամարտին ակտիվ մասնակցություն ունեցավ նաև 17-րդ գվարդիական ռաբակոծիչ ավիադնդի էսկադրիլիայի շտուրման, գվարդիայի կապիտան Կոնստանտին Կապրիելովը (Շուշիից): Նա Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցում էր 1941 թ. հուլիսի 7-ից, իսկ Հեռավոր ավիացիայի մարտական գործողություններին՝ 1943 թ. մարտից: Կուրսկի ճակատամարտի առաջին շրջանում առաջադրանքները հաջողությամբ կատարելու և այդ ընթացքում ցուցաբերած խիզախության համար շտուրման Կապրիելովը 1943թ. հուլիսի 21-ին պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով⁵²⁸:

Նման պարգևի արժանացավ նաև 17-րդ օդային բանակի 262-րդ ավիադիվիզիայի 993-րդ գիշերային ռաբակոծիչ ավիագնդի ավիաօդակի հրամանատար, լեյտենանտ Կոլյա Ներսեսի Մանուչարյանը (Մարտակերտից): Նա աչքի ընկավ Խարկովի ուղղությամբ տեղի ունեցած մարտերի ընթացքում, երբ օդից

⁵²⁶ Пролог Великой Победы. Военный Парад 7 ноября 1941 года на Красной площади в Москве, М., 2001, с. 156.

⁵²⁷ Школа мужества. Ветераны вспоминают дни боевые, Е., 1971, с. 257.

⁵²⁸ ՌԴ ՊՆՎՍ, ֆ. 33, ց. 690306, գ. 2594, ք. 100:

անգնահատելի օգնություն էր ցույց տալիս ցամաքային զորքերի ղործողություններին⁵²⁹:

Կուրսկի ճակատամարտում ցուցաբերած խիզախության համար Կարմիր աստղի շքանշանով պարգևատրվեց 69-րդ բանակի 106-րդ գվարդիական առանձին սակրային գումարտակի հրամանատար, գվարդիայի մայոր Մամիկոն Մարտինի Առուսաամյանը (Շամխորի շրջանի Բարսում գյուղից): Միայն հուլիսի 10-ին, նրա գումարտակի տեղագրած ականների վրա պայթեց գերմանական 11 տանկ, և կասեցվեց թշնամու գրոհը⁵³⁰:

Ճակատամարտում կատարած սխարանքների համար Կարմիր աստղի շքանշանով պարգևատրվեց նաև 129-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիայի 518-րդ հրաձգային գնդի հրաձգային դասակի հրամանատար, լեյտենանտ Արկադի Հայկի Քոչարյանը (պատմական Ջարդախլու գյուղից), որի դասակը առաջինների թվում օգոստոսի 5-ին մտավ Օրյոլ: Օրյոլի ազատագրման ժամանակ մարտական առաջադրանքները օրինակելի կատարելու համար «Մարտական ծառայությունների համար» մեդալով պարգևատրվեց նույն դիվիզիայի 664-րդ հրետանային գնդի հրետանային արհեստանոցի պետ, ավադ տեխնիկ-լեյտենանտ Գրիգոր Իսահակի Ավագյանը (Մարտունու շրջանի Խերխան գյուղից): Նման պարգևի արժանացածների թվում էին 636-րդ հրաձգային գնդի տրանսպորտային վաշտի 2-րդ դասակի հրամանատար, գվարդիայի կրտսեր լեյտենանտ Շահեն Սարգսի Գասպարյանը (Մարտակերտի շրջանի Վաղուհաս գյուղից), 94-րդ առանձին բժշկասանիտարական գումարտակի սայլապան, կարմիրբանակային Ծառուր Մեսրոպի Սահակովը (Շուշիի շրջանի Շրլան գյուղից), 401-րդ առանձին հակատանկային կործանիչ դիվիզիոնի ականանետի նշանառու, շարքային Վահան Հովհաննիսյանը (Ստեփանակերտի շրջանի Ուլաբաբ գյուղից) և շատ ուրիշներ⁵³¹:

⁵²⁹ Լույն տեղում, ց. 666044, գ. 650, թ. 54:

⁵³⁰ Լույն տեղում, գ. 656, թ. 246:

⁵³¹ Լույն տեղում 129-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիայի, ց. 2, գ. 9, թ. 74; գ. 5, թ. 139; գ. 7, թթ. 9, 15, 24 և այլն:

HAKOB GRIGORYAN

**THE PARTICIPATION OF ARMENIANS FROM ARTSAKH IN
THE KURSK BATTLE (JULY 5-AUGUST 23, 1943)**

Summary

The very important event of the second stage of the Great patriotic War was the Kursk battle. Together with Russians, Ukrainians, Byelorussians and the representatives of other peoples of the USSR several thousand Armenians contributed to the victory by fighting in different regiments of the Red Army. There was a considerable number of Armenians from Artsakh who were awarded with high orders of the USSR. Among them were lieutenant Vladimir Ionossyan, general-lieutenant Sergey A. Khudyakov (Artyom Khanperyants), colonel Hamasasp Babajanyan (later Marshal), major Eprem Gharibyan, major Ruben Darbinyan, major Victor Muradyan, captain Constantine Kaprielov, lieutenant Kolya Manucharyan, major Mamikon Arustamyan, lieutenant Arcadi Kocharyan, lieutenant Grigor Avagyan, lieutenant Shahen Gasparyan, soldiers Tsatur Sahakov, Vahan Hovhannisyan and many others.